

مطالعه میزان همبستگی موضوعی پایان نامه‌ها و مقالات فارسی در رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران

دکتر عباس خُزّی

دانشیار دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران

چکیده

دو نوع تولید علمی رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی با هدف تعیین میزان نزدیکی یا دوری موضوعی آنها در سیزده مقوله جایدهی گردید و با استفاده از دو روش کتابسنجی و تحلیل محتوا، ابتدا گرایش‌های درونی هر یک از دو نوع تولید جداگانه بررسی شد، سپس روند گرایش آنها در طول زمان (از سال ۱۳۴۷ تا سال ۱۳۷۸) مورد مطالعه قرار گرفت. در این بررسی، کل مدت مورد نظر به هفت دوره تقسیم شده و روند دگرگونی و اوج و فرود گرایش پایان‌نامه‌ها و مقالات با یکدیگر مقایسه گردیده است. سرانجام همبستگی کلی این دو نوع تولید با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون محاسبه شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گرایش‌ها در هر یک از دو نوع تولید الزاماً با یکدیگر یکسان نیستند. در برخی حوزه‌ها مانند "مبانی کتابداری"، "مجموعه‌سازی"، "استفاده و خدمات"، و "آموزش و تحقیق" نوعی همسویی نسبی میان پایان‌نامه‌ها و مقالات وجود دارد؛ و حال آنکه مقوله‌هایی چون "سازماندهی"، و "کتابشناسی" چندان همسو نیستند. درجه همبستگی موضوعی مقالات و پایان‌نامه‌ها، به طور کلی، نیز بسیار ضعیف ارزیابی شده است.

کلید واژه‌ها: گرایش موضوعی. کتابداری و اطلاع‌رسانی. پایان‌نامه. مقاله.

همبستگی موضوعی

مقدمه

تولیدات عمده علمی را سنتاً به چهار گروه کتاب، گزارش تحقیق، مقاله، و پایان‌نامه تقسیم می‌کنند. هر یک از این انواع یا قالب‌های شناخته شده، که در اینجا با نام "اثر" مشخص می‌گردد، دارای ویژگی‌هایی است و با اهداف مشخصی تدوین و عرضه می‌شود و مخاطبان خاصی را مد نظر دارد. شناخت ماهیت هر یک از این انواع چهارگانه برای روشن شدن بحث و توجیه حضور برخی از آنها در مطالعه حاضر حائز اهمیت است. اثر (از هر نوع)، زمانی که در حوزه‌های تخصصی و رشته‌های علمی و دانشگاهی مطرح می‌شود، مجموعه‌ای از اطلاعات پیوسته و منضبط است که از دو منشأ تأثیر می‌پذیرد: یکی نگرش‌ها و رویکردهای پدیدآورنده اثر و دیگری مخاطبان بالقوه یا استفاده‌کنندگانی که اثر مشخصاً برای آنان تدوین و ارائه شده است. از منظر نخست، هر اثری تجلی دانش و بینش صاحب اثر است (پوپر^۱، ۱۹۷۹) به بیان دیگر، چگونگی چیدن اطلاعات در کنار یکدیگر، اسلوبی که آنها را به هم پیوند می‌دهد، و نگرش ویژه مؤلف که اثر را در قیاس با سایر آثار مشابه متمایز می‌سازد آن را تبدیل به ملک معنوی صاحب اثر می‌کند (حُرّی، ۱۳۶۶). این ویژگی‌ها را کم و بیش در کلیه انواع چهارگانه پیشگفته می‌توان یافت؛ البته سهم این ویژگی‌ها در همه چهار نوع یکسان نیست و آزادی عمل صاحب اثر نیز به تناسب هر نوع محدود می‌شود. اما از نظرگاه دوم، مخاطب در لحظه لحظه مراحل شکل‌گیری اثر حضور دارد، بدون آنکه حضور او به طور صریح حس شود. پدیدآورنده از زمانی که زبان اثر خود را برمی‌گزیند، تا انتخاب واژگان مشخص، و حتی تعیین ساختار نحوی اثر، با مخاطب یا مخاطبان مفروض خود هم‌نشین است. با توجه به چنین ملاحظاتی است که سخنی را از مجموعه سخنان خود حذف می‌کند، سخنی را آگاهانه بیان می‌دارد، یا بیانی را تصریحاً و بیان دیگری را تلویحاً ارائه می‌دهد. هر اثر، از این دو منظر، تولیدی است که نگرش‌های آگاهانه صاحب اثر و خواست‌های پیش‌بینانه استفاده‌کننده از اثر را در پیکری واحد متجلی می‌سازد یا می‌کوشد چنین پیکری را

تجلی بخشد.

تولیدات چهارگانه مورد اشاره در حوزه‌های علمی، طبعاً، خالی از این ویژگی‌ها نیست. اما تأثیرپذیری هر یک از آنها از مجموع ویژگی‌های پیشگفته دارای تفاوت‌هایی است.

کتاب، به معنای واحدی مستقل، پس از نشر هویتی خاص می‌یابد و ممکن است مطالعه منبعی دیگر پیش‌نیاز درک مطالب آن نباشد، و در متون تک جلدی، برای اتمام آن نیز انتظار نشر دیگری ضروری نیست، به همین دلیل مؤلف می‌کوشد آغاز و انجام بحث را در همان متن به پایان برد. اما از نظر محتوایی با انواع دیگر تفاوتی قابل اعتنا دارد. محتوای کتاب که در نظام تولید دانشگاهی عمدتاً به منزله کتاب درسی، یا کمک درسی مورد توجه قرار می‌گیرد و متکی بر اطلاعاتی است که اعتبار آنها مدت‌ها از طریق طرح در گزارش‌های پژوهشی یا مقاله‌های مجلات علمی مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفته و اجماع متخصصان حوزه علمی مرتبط بر آنها توافق یافته‌اند. به بیان دیگر، کتاب حاوی اطلاعات پایه و پذیرفته شده است. شاید به همین دلیل باشد که گاه کتاب را با کتاب درسی یا کمک درسی خصوصاً در نظام دانشگاهی مرادف به کار می‌برند. زیرا در آموزش رسمی، نخست آگاهی‌های پذیرفته شده را به عنوان مبنا در اختیار محصلان قرار می‌دهند تا تکیه گاهی برای بحث‌ها و نقد و نظرها در مراحل بعدی باشد. سخن نو را از طریق متون دیگری چون گزارش تحقیق و مقاله مندرج در نشریه یا ارائه شده در همایش عرضه می‌کنند.

بنابراین، هرگاه کتاب را این چنین تعبیر کنیم، ناگزیر در نظام تحصیلات عالی با شرح دروس مقاطع مرتبط همخوانی نسبی دارد. و گاه، نخست شرح دروس فراهم می‌شود و سپس کتاب یا متن درسی، به تبع آن شرح و با اثرپذیری از آن تدوین می‌گردد. در نتیجه، مخاطبان آن مشخص و تعریف شده است، چارچوب مباحث نیز مبتنی بر برنامه آموزشی و رویکرد آن نیز توصیفی و توضیحی است. بدین ترتیب، می‌توان انتظار داشت که کتاب‌ها و شرح درس‌ها در نظام دانشگاهی دارای همسویی نسبتاً بالایی باشند (البته کتاب‌هایی که مجموعه‌ای از مقالات را تشکیل می‌دهند از این قاعده مستثنی

هستند). گزارش تحقیق، از سوی دیگر، حاصل طرح اندیشه‌ای نو، تلاش به قصد یافتن پاسخ برای مسئله‌ای خاص، یا بازپردازی مسئله‌ای پیشین است که در عین آنکه مخاطب در ساماندهی آن نقشی عمده دارد، چگونگی طرح مسئله و زاویه دید محقق (پدیدآور) نسبت به آن حائز اهمیت بیشتری است. گزارش تحقیق ممکن است در قالب پایان‌نامه دانشگاهی، یا گزارش پژوهشی مستقل از طریق اجرای طرح‌های پژوهشی باشد. حتی مقالات پژوهشی مندرج در مجلات را نیز نوعی گزارش تحقیق می‌دانند؛ زیرا، در واقع، انعکاس پژوهشی است که پایان‌یافته و نتایج آن به صورت مقاله منعکس شده است.

تفاوت عمده گزارش تحقیق و مقاله علمی با کتاب در این است که کتاب عمدتاً رشته مدار و کار تحقیقی و مقاله علمی مسئله‌مدار است. به بیان دیگر، کتاب متأثر از کلیت مباحث - یا گاه ساختار شرح دروس - است، و حال آنکه گزارش پژوهش و مقاله - گرچه ممکن است از لحاظ گروه بندی موضوعی در یک یا چند مقوله جایدهی شوند - بر رگه‌های باریکی از مباحث تکیه دارند و مسائل ویژه‌ای را مطرح می‌سازند و این مسائل را محقق به دلخواه برمی‌گزیند. به همین دلیل، توجه به این مسائل و اینکه بیشتر تعلق به چه مباحثی دارند، می‌تواند نشان دهد که تولید‌کنندگان این گونه آثار به چه مقوله‌هایی علاقه مندند، نگرش آنان به مسائل چیست، و چه وجهی از مباحث مدنظر آنان بوده است.

تعریف مسئله

پایان‌نامه‌ها (اعم از رساله دکتری یا کارشناسی ارشد)، در واقع، نوعی گزارش تحقیق است که پژوهش آن توسط دانشجو به اجرا در می‌آید و در اجرای آن اعضای هیأت علمی، یعنی صاحبان تجربه و دانش در زمینه موضوع مورد پژوهش، آن را هدایت و همراهی می‌کنند و چون در هر یک از آنها مسئله‌ای خاص مطرح و دنبال می‌شود، علاقه فردی دانشجو و نگرش او و راهنمایان و مشاوران در ارائه و اجرای آن دخیل است. مقالات منتشر شده نیز منعکس‌کننده علائق و نگرش‌های اصحاب هر رشته است که ممکن است در واحدهای آموزشی، پژوهشی، یا خدماتی به فعالیت مشغول باشند.

در رشته کتابداری و اطلاع رسانی ایران، در طول بیش از سه دهه، این هر دو نوع تولید وجود داشته است. مجریان این گونه پژوهش‌های دانشگاهی دانشجویان مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های کشور بوده‌اند و تولید کنندگان مقالات را افراد مختلف آموزشگر، پژوهشگر، و خدمت رسان تشکیل داده‌اند. مقایسه این دو نوع تولید علمی می‌تواند این نکته را روشن سازد که نگرش این دو گروه تولید کننده، نوع مسائل مورد علاقه آنان، و سیر تحول شکل‌گیری این گونه تولیدات چگونه بوده است. با چنین مطالعه‌ای می‌توان میزان همسویی آنها را دریافت و سیر شکل‌گیری آنها را شناخت.

هدف و اهمیت

هدف تحقیق حاضر کشف میزان همسویی موضوعی پایان‌نامه‌های دفاع شده در دانشگاه‌های کشور و مقالات فارسی منتشر شده در حوزه کتابداری و اطلاع رسانی ایران است و اهداف فرعی آن عبارتند از:

۱. کشف گرایش موضوعی هر یک از این دو نوع تولید؛
۲. تعیین سیر تحول گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات در طول زمان؛
۳. کشف میزان همگونی سیر تحول موضوعی این دو نوع تولید؛
۴. تعیین میزان همبستگی موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات.

روش پژوهش

در این تحقیق از روش کتابسنجی استفاده شده و برای تعیین موضوع انواع منابع مورد بررسی روش تحلیل محتوی به کار رفته است. ابتدا کلیه عناوین پایان‌نامه‌ها و مقالات از دو منبع چکیده نامه پایان‌نامه‌های کتابداری و اطلاع رسانی (صدیق بهزادی، ۱۳۷۹) و نمایه مقاله‌های کتابداری و اطلاع رسانی (نیازی، ۱۳۷۸) استخراج و سپس با استفاده از مقوله بندی موضوعی لیزا و نیز لحاظ کردن عناوین دروس مصوب مقاطع مختلف تحصیلی رشته کتابداری و اطلاع رسانی مقوله بندی ویژه‌ای تدوین و مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها، پس از تحلیل محتوای عناوین و با استفاده از کلید واژه‌های آنها در آن

مقوله‌ها جایدهی گردید، که شامل ۱۳ مقوله اصلی و یک مقوله متفرقه است. متفرقه به مضامینی اطلاق شده که در ۱۳ مقوله پیشین جایی نیافته‌اند.

پرسش‌های اساسی

بر مبنای هدف اصلی و اهداف فرعی پژوهش، چهار پرسش اساسی زیر مطرح گردیده است:

۱. گرایش موضوعی پایان‌نامه‌های تولید شده در طول زمان به چه سمتی بوده است؟
۲. مقاله‌های منتشر شده در طول زمان به کدام موضوع‌ها گرایش داشته‌اند؟
۳. میزان همگونی موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقاله‌ها در طول زمان چگونه بوده است؟
۴. میان گرایش موضوعی مقاله‌ها و گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها تا چه حد همبستگی وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

مطالعه‌ای که مشخصاً به مقایسه گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات پرداخته باشد نمی‌توان یافت، اما مطالعاتی درباره گرایش موضوعی یا روش شناختی بعضی از انواع تولید در رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی صورت گرفته که به ترتیب تاریخی می‌توان به اهم آنها اشاره داشت:

روح‌انگیز اکرمی (۱۳۷۱) در بررسی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی از ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۰ به این نتیجه دست می‌یابد که گرایش عمده این نوع تولید به "مراجع"، "کتابخانه‌ها"، و "مدیریت" (جمعاً با ۵۱/۸۶ درصد) اختصاص یافته و تنها ۹ درصد متعلق به حوزه اطلاع‌رسانی است.

شیراکیانمهر (۱۳۷۶) نیز در بررسی روند موضوعی پایان‌نامه‌ها از ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۵، "سازماندهی" و انواع "کتابخانه‌ها" را در مراتب بالا و "مبانی کتابداری" را در پایین‌ترین مرتبه دانسته است. در تقسیم‌بندی دیگری (ملیح، ۱۳۷۶)؛ موضوع "چاپ و نشر" را با گنجاندن موضوع نقد و بررسی و معرف کتاب در این مقوله. در مقالات این رشته دارای

بالاترین مرتبه دانسته و "کتابداری و اطلاع رسانی" و "نظام‌ها و فن‌آوری اطلاعات" را به ترتیب در مراتب بعدی قرار داده است. در همین تحقیق، گرایش به موضوع‌هایی چون "مدیریت" و "آموزش" دارای کمترین سهم تلقی شده‌اند.

عباس حُرّی (۱۳۷۸) در بررسی گرایش موضوعی آثار علمی و پژوهشی، شامل پایان‌نامه، مقاله، و طرح تحقیقاتی این رشته تا سال ۱۳۷۷ به این نتیجه دست یافته است که در گرایش موضوعی این سه نوع تولید علمی، در برخی موارد نظیر "استفاده و خدمات"، "سازماندهی"، "فن‌آوری"، و "مدیریت" گاه شباهت‌هایی می‌توان یافت.

در مقیاس بین‌المللی نیز پژوهش‌هایی در زمینه گرایش آثار تولید شده در رشته کتابداری و اطلاع رسانی صورت گرفته است. جارولین و واکری^۱ (۱۹۹۰)، ضمن تحلیل محتوای مقالات کتابداری و اطلاع رسانی مندرج در ۳۷ نشریه در سال ۱۹۸۵، بالاترین سهم گرایش موضوعی را به ترتیب متعلق به "خدمات" و "ذخیره و بازیابی اطلاعات" دانسته‌اند. همان محققان (جارولین، ۱۹۹۳) در تحقیق دیگری که سه مقطع ۱۹۶۵، ۱۹۷۵، و ۱۹۸۵ را در برمی‌گیرد به نتایجی کم و بیش مشابه تحقیق پیشین خود است یافته‌اند با این تفاوت که روند گرایش به "ذخیره و بازیابی" افزایش و روند "سازماندهی" کاهش داشته است. در دهه ۱۹۹۰ نیز در چین تحقیقی درباره مقالات سال‌های ۱۹۸۵، ۱۹۹۰، و ۱۹۹۴ صورت گرفته (هوان ون^۲ ۱۹۹۶) که بیشترین سهم مقالات را متعلق به مقوله "مبانی کتابداری" و سپس "خدمات" دانسته است.

کومار در تحقیقی که در مورد مقالات تولید شده از ژوئن ۱۹۹۴ تا ژوئن ۱۹۹۵ انجام داده (کومار^۳ ۱۹۹۵) به این نتیجه دست یافته است که مقوله‌هایی چون "فن‌آوری"، "خدمات"، و "مدیریت" بیشترین سهم را از میان ۳۱۲ مقاله مندرج در ۱۰ نشریه به خود اختصاص داده‌اند. تحقیق کاجبرگ^۴ در دانمارک (کاجبرگ، ۱۹۹۶) نیز گرایش موضوعی مقالات منتشر شده در سال‌های ۱۹۵۷ تا ۱۹۸۶ را بیشتر متوجه

1. Jarvelin & Vakkari

2. Huanwen

3. Kumar

4. Kajberg

مباحث و فعالیت‌های سنتی کتابداری می‌داند و توجه به ابعاد نظری، ابزارها، رفتارها، و فرایندهای اطلاع‌رسانی را اندک ارزیابی می‌کند. در اسپانیا نیز (کانو^۱، ۱۹۹۹) گرایش اصلی موضوعی به سمت "بازیابی اطلاعات" و "خدمات" است. تحقیقی که در ترکیه صورت گرفته (یونتار^۲، ۲۰۰۰) حاکی از آن است که بیشترین سهم گرایش موضوعی مقالات منتشر شده متعلق به مقوله‌هایی چون "فن‌آوری" و سپس "استفاده و خدمات" بوده است.

تجربه و تحلیل یافته‌ها

به دلیل پرسش‌های متفاوت پژوهش حاضر، شیوه‌های مختلف تجزیه و تحلیل به کار رفته است. برای نشان دادن سیر تحول موضوعی هر یک از دو نوع تولید، از جداول آماری استفاده شده و به منظور مقایسه دو نوع تولید جهت کشف همگونی موضوعی آنها از نرم‌افزار SPSS استفاده گردیده و داده‌ها به صورت نمودار عرضه شده است. تعیین همبستگی میان گرایش موضوعی مقاله‌ها و گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها نیز با استفاده از فرمول همبستگی پیرسون صورت گرفته است.

دوره زمانی مورد بررسی (سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۷۸) به هفت بخش تقسیم و با کدهای عددی به شکل زیر نشان داده شده است:

۱: ۴۷ - ۵۱

۲: ۵۲ - ۵۵

۳: ۵۶ - ۶۰

۴: ۶۱ - ۶۴

۵: ۶۵ - ۶۹

۶: ۷۰ - ۷۳

۷: ۷۴ - ۷۸

بدین ترتیب، به جای ذکر دوره، از کد عددی آن در جداول و تحلیل آنها استفاده شده است.

تحلیل داده‌های مختلف آماری به ترتیب پرسش‌های اساسی به شکل زیر انجام یافته است:

سیرگرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها

همان گونه که از جدول ۱ برمی‌آید، در مجموع پایان‌نامه‌های تولید شده در دوره مورد بررسی بیشترین سهم از آن "کتابخانه‌ها" است، یعنی بیشترین تولید به بررسی وضعیت انواع کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، به صورت موردی یا مقوله‌ای اختصاص داشته است. این فزونی در طول مدت بررسی نیز مشاهده می‌شود. حتی دوره‌های چهارم و پنجم، یعنی سال‌های ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۹ نیز که افت قابل ملاحظه‌ای را نشان می‌دهد با توجه به جمع تولیدات این دو دوره، ناشی از کمبود کلی تولید است نه کاهش معنی‌دار در گرایش به این موضوع. روند رشد این گرایش نیز از دوره اول تا دوره هفتم (با توجه به اشاره بالا درباره دوره‌های چهارم و پنجم) به صورت فزاینده بوده است.

مقایسه گرایش موضوعی "کتابخانه‌ها" با "کتابشناسی"، (که دومین رتبه را با ۱۸/۵ درصد به خود اختصاص داده است) قابل توجه است. گرچه از نظر کمیت، این دو مقوله موضوعی، بسیار به یکدیگر نزدیک‌اند، و تنها ۳ مورد اختلاف دارند (۱۴۳ در قبال ۱۴۰)، لیکن رشد آنها در دو جهت مخالف است. "کتابخانه‌ها" در طول زمان افزایشی مستمر داشته و از ۱۲ مورد در دوره اول به ۴۵ مورد در دوره هفتم ارتقاء یافته و حال آنکه گرایش به موضوع "کتابشناسی" از ۴۳ مورد در دوره اول به ۸ مورد در دوره هفتم کاهش یافته و این کاهش منحنی یکنواختی را طی کرده است.

گرایش به سمت تدوین کتابشناسی به عنوان تهیه ابزارهای مورد نیاز برای گردآوری و شناسایی متون و منابع در سال‌های اولیه شکل‌گیری این رشته را می‌توان به کمبود این گونه متون نسبت داد.

جدول ۱. سیر گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها در سال‌های ۴۷ تا ۷۸

دوره موضوع	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	جمع	درصد
مبانی کتابداری	۱	۱	۲	۱	۰	۰	۷۲	۷	۰/۹
کتابخانه‌ها	۱۲	۲۲	۲۸	۲	۸	۲۶	۴۵	۱۴۳	۱۹
سازماندهی	۸	۱۱	۱۴	۵	۱۶	۱۳	۵	۷۲	۹/۵
چاپ و نشر	۳	۷	۱۱	۲	۷	۵	۱۶	۵۱	۷
مجموعه سازی	۱	۷	۴	۲	۴	۲۱	۱۷	۵۶	۷/۵
اطلاع رسانی	۰	۱	۷	۱	۴	۷	۷	۲۷	۳/۵
کتابشناسی	۴۳	۳۲	۲۶	۱۴	۹	۸	۸	۱۴۰	۱۸/۵
استفاده و خدمات	۵	۸	۵	۴	۹	۲۵	۴۶	۱۰۲	۱۳/۵
افراد	۵	۲	۰	۰	۱	۱	۰	۹	۱/۲
فن‌آوری	۰	۱	۱	۰	۶	۱۸	۳۱	۵۷	۸
مدیریت	۴	۴	۱	۱	۱	۴	۲	۱۷	۲/۲
نسخه شناسی	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰	۱۱	۰/۱۵
آموزش و تحقیق	۲	۳	۱	۱	۶	۱۷	۲۴	۵۴	۷/۳
جمع	۸۵	۹۹	۱۰۰	۳۳	۷۱	۱۴۵	۲۱۳	۷۴۷	۱۰۰

گرایش به موضوع "استفاده و خدمات"، که با ۱۳/۵ درصد در مرتبه سوم قرار گرفته است، سیر تحوّل قابل‌اعتنایی داشته و از ۵ مورد در دوره اول به ۴۶ مورد در دوره هفتم افزایش یافته یعنی بیش از ۹ برابر ارتقاء رشد داشته است. این ارتقاء نشان دهنده آن است که مقوله "استفاده و خدمات" در آغاز چندان مورد توجه نبوده؛ ولی، خصوصاً از نیمه دوم دهه ۱۳۶۰ مورد توجه قرار گرفته است.

سه مقوله "کتابخانه‌ها"، "کتابشناسی"، و "استفاده و خدمات"، مجموعاً بیش از ۵۲ درصد کل پایان‌نامه‌های تولید شده را به خود اختصاص داده‌اند، و بقیه آن، یعنی حدود ۴۸ درصد، میان ده مقوله موضوعی دیگر توزیع گردیده است.

در مجموع، گرچه در بیشتر موضوع‌ها، نوعی رشد در طول زمان به چشم می‌خورد، اما مواردی نیز سیر نزولی پیموده‌اند که از جمله می‌توان به "کتابشناسی"، "افراد" (یعنی مطالعه موردی درباره شخصیت‌ها)، و تا حدودی "مدیریت" اشاره کرد و مقوله "نسخه‌شناسی" چندان مورد توجه نبوده و ده برابر شدن آن در دوره هفتم در مقایسه با دوره اول را می‌توان احتمالاً ناشی از برگزاری یک دوره ویژه نسخه‌شناسی در دانشگاه تهران دانست.

"فن‌آوری" گرچه از لحاظ کمی کلاً در مرتبه پنجم قرار گرفته ولی رشد آن در طول دوره مورد بررسی بسیار چشمگیر بوده و از صفر در دوره اول به ۳۱ مورد در دوره هفتم ارتقاء یافته، یعنی از نظر گرایش به رشدی ۳۱ برابر رسیده است.

سیر گرایش موضوعی مقاله‌ها

از لحاظ تعداد و نسبت تولید مقالات در مقوله‌های موضوعی (جدول ۲)، بر خلاف پایان‌نامه، توجه بیش از همه معطوف به "اطلاع‌رسانی" (با ۱۶/۷ درصد) و سپس "فن‌آوری" (با ۱۱/۶ درصد) بوده است. مقام اول و دوم این دو مقوله در میان سیزده مقوله موضوعی حاکی از آن است که تولیدکنندگان این گونه متون - در قیاس با تولیدکنندگان پایان‌نامه‌ها - بیشتر علاقه‌مند به حوزه‌های جدیدتر موضوعی هستند. سیر تحول گرایش به این مبحث نیز قابل اعتناست. یعنی مقوله "اطلاع‌رسانی" از ۶ مورد در دوره اول به ۱۵۶ مورد در دوره هفتم و "فن‌آوری" از صفر مورد در دوره اول به ۱۲۲ مورد در دوره هفتم ارتقاء یافته‌اند. "مبانی کتابداری" که در بخش پایان‌نامه مقام آخر یعنی سیزدهم را به خود اختصاص داده بود در بخش مقالات (با ۱۰/۷ درصد) مقام سوم را کسب کرده است.

تحول گرایش‌ها در تولید مقالات، در مجموع، سیری صعودی داشته است، و تنها در دوره‌های سوم و چهارم، یعنی از اوایل انقلاب تا نیمه دوم دهه ۱۳۶۰ کاهشی نسبی را از لحاظ تولید می‌توان مشاهده کرد که احتمالاً ناشی از یک سلسله بحران‌های سیاسی و اجتماعی بوده است.

کمترین سهم از گرایش موضوعی مقالات متعلق به مقوله "افراد" است که علاوه بر سهم اندک آن در نظام کلی تولید این گونه آثار، در طول زمان نیز سیری نزولی را نشان می‌دهد.

جدول ۲. سیر گرایش موضوعی مقاله‌ها در سال‌های ۴۷ تا ۷۸

دوره موضوع	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	جمع	درصد
مبانی کتابداری	۲۰	۲۰	۹	۰	۱۱	۴۳	۷۳	۱۷۶	۱۰/۷
کتابخانه‌ها	۱۷	۲۴	۱۵	۶	۵	۵۰	۹۰	۱۵۷	۹/۵
سازماندهی	۱۹	۲۲	۶	۹	۸	۲۸	۵۱	۱۴۳	۸/۷
چاپ و نشر	۱۱	۱۶	۸	۱	۹	۴۰	۴۰	۱۲۵	۷/۶
مجموعه سازی	۴	۳	۱	۱	۴	۱۲	۱۸	۴۳	۲/۶
اطلاع رسانی	۶	۱۱	۵	۱۱	۱۱	۷۵	۱۵۶	۲۷۵	۱۶/۷
کتابشناسی	۵	۵	۵	۵	۱۶	۱۴	۱۹	۶۹	۴/۲
استفاده و خدمات	۱	۱۳	۳	۲	۴	۱۴	۴۴	۸۳	۵
افراد	۵	۵	۵	۰	۲	۳	۳	۲۳	۱/۴
فن‌آوری	۰	۱	۰	۱	۸	۵۸	۱۲۲	۱۹۰	۱۱/۶
مدیریت	۰	۱	۱	۳	۶	۲۲	۴۲	۷۵	۴/۶
نسخه شناسی	۱	۱	۴	۲	۲۳	۱۰	۳۱	۶۲	۳/۸
آموزش و تحقیق	۲	۶	۰	۱	۱	۱۴	۳۲	۵۶	۳/۴
متفرقه	۲	۰	۱	۲	۱۰	۱۶	۲۱	۴۲	۲/۵
جمع	۹۳	۱۲۸	۶۳	۴۴	۱۱۸	۳۹۹	۷۹۲	۱۶۳۷	۱۰۰

مقایسه سیر تحول گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات

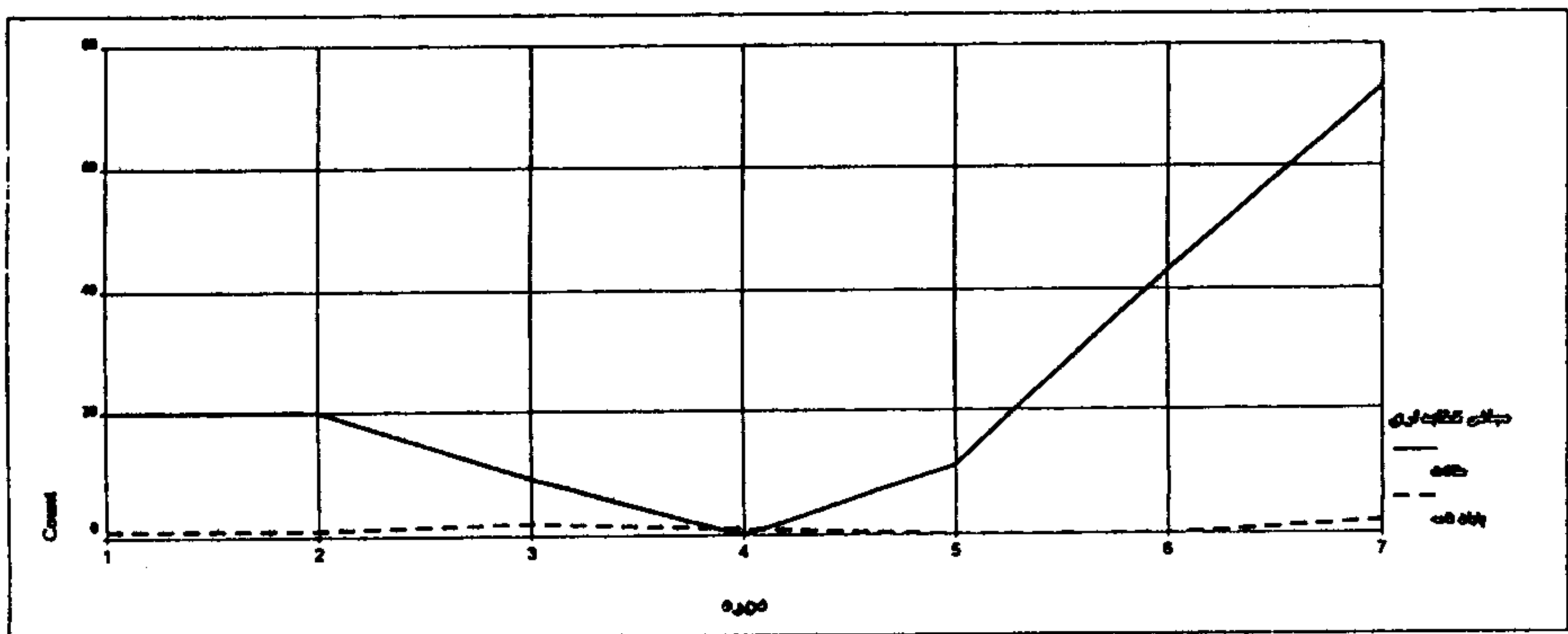
چون سیر گرایش موضوعی مقالات و پایان‌نامه‌ها در مقوله‌های مختلف موضوعی یکسان نبوده است، به نظر می‌رسد که مقایسه هریک از مقوله‌های سیزده‌گانه از لحاظ گرایش مقاله و پایان‌نامه به واقعیت نزدیک‌تر باشد. به همین دلیل، برای هر یک از

مقوله‌ها نمودارهایی بر اساس کمیت‌های آن دو نوع تولید تهیه گردید که به ترتیب توالی مندرج در جدول‌ها مورد اشاره قرار می‌گیرد:

۱. مبانی کتابداری

در بخش پایان‌نامه‌ها، طبق تصویر ۱، شاهد تولید اندک در مقوله "مبانی کتابداری"، مواردی در حد صفر یا نزدیک به صفر، هستیم و حال آنکه در مقالات وضع به گونه دیگری است. تولید از حد ۲۰ مورد در دوره اول آغاز می‌شود، در دوره دوم نیز به همین منوال ادامه می‌یابد، و در دوره چهارم به صفر می‌رسد. از دوره پنجم به بعد حیاتی دوباره می‌یابد و تا پایان دوره مورد بررسی سیر صعودی را می‌پیماید.

همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، تعداد اندک پایان‌نامه در زمینه موضوعی "مبانی کتابداری"، که اساساً مبحثی نظری است، ممکن است ناشی از محدودیت‌هایی باشد که ناشی از سیاست‌های مراکز آموزشی است و دانشجویان شاید اجازه اخذ پایان‌نامه در چنین مبحثی را به دلیل آنکه با کمیت‌ها سروکار ندارد نداشته باشند، و حال آنکه، این امر در مورد مقالات صادق نیست. زیرا این گونه آثار نیازی به پیروی از سیاست‌های دانشگاهی ندارند. اما رشد قابل توجه مقالات در این زمینه را می‌توان حاکی از نوعی آگاهی در باب مباحث نظری، تأمل‌ها، و تردیدها دانست که در هر رشته‌ای می‌تواند به

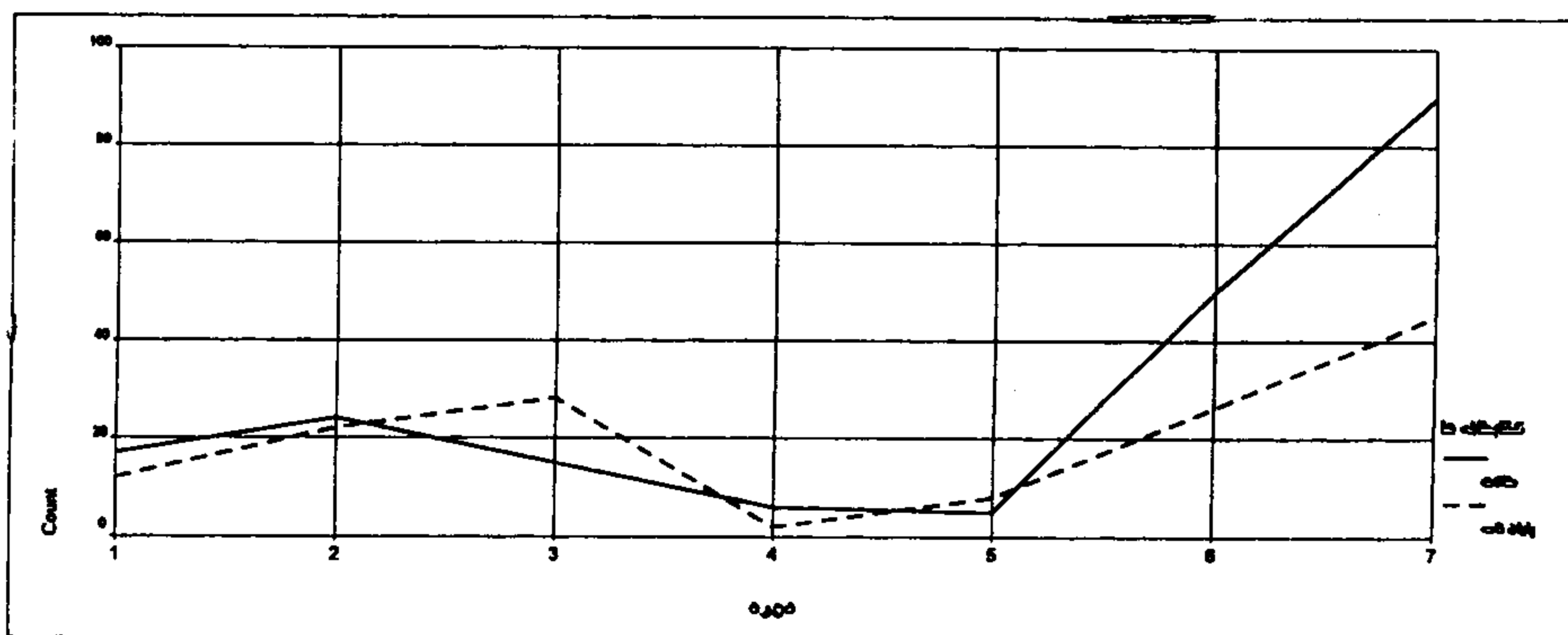

تصویر ۱. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "مبانی کتابداری"

رشد علمی و ارتقاء مبانی آن بینجامد.

۲. کتابخانه‌ها

بررسی وضعیت یا ارزیابی کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی (از لحاظ مجموعه، نیروی انسانی، فضا، و سایر موارد) در هر دو بخش پایان‌نامه و مقاله دارای کمیت قابل‌اعتنایی است، و با اختلاف اندکی در دوره‌های مختلف از سیر نسبتاً یکسانی نیز تبعیت می‌کنند. تصویر شماره ۲ بیانگر آن است که اوج و فرود منحنی تحوّل گرایش در پایان‌نامه‌ها و مقالات دارای الگوی کم و بیش مشابهی است. طبق تصویر ۲، وضعیت کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی از گذشته همواره مورد توجه بوده و حتی گرایش تولیدکنندگان آنها نیز کم و بیش شبیه یکدیگر است.

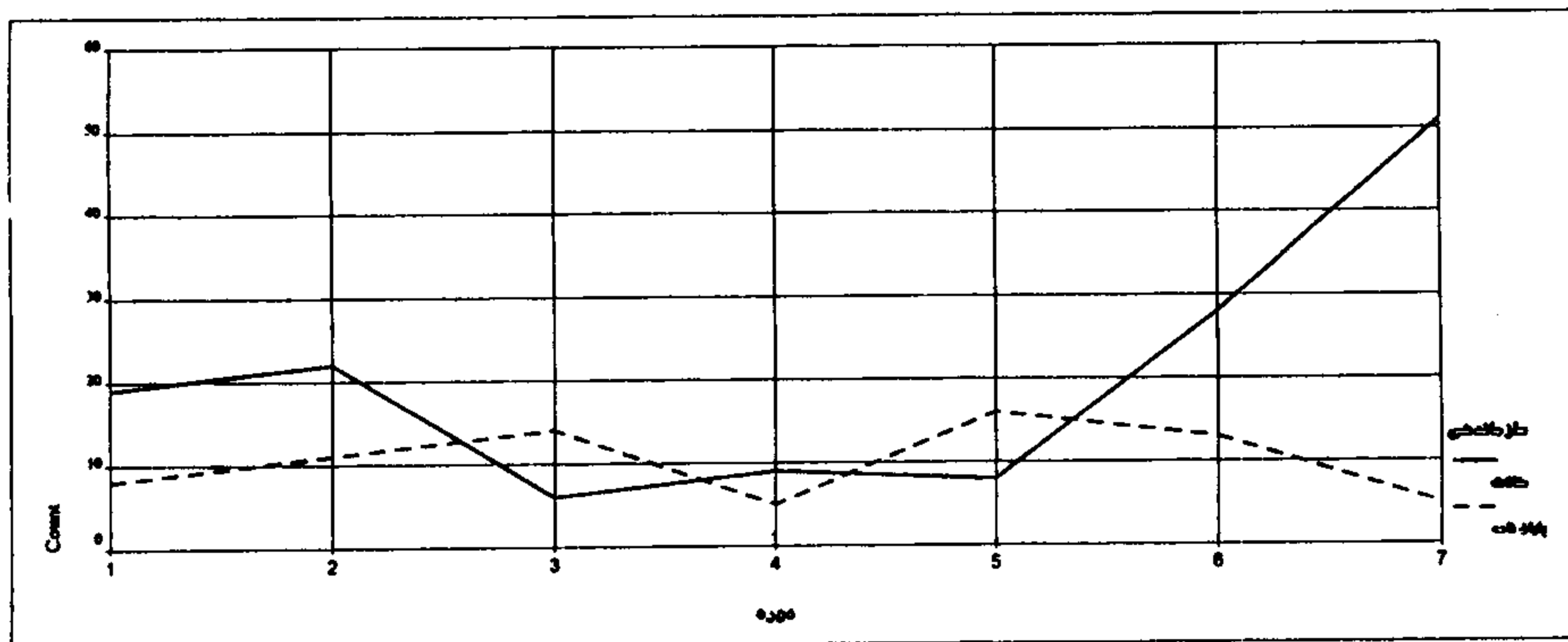

تصویر ۲. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "کتابخانه‌ها"

۳. سازماندهی

مقوله موضوعی "سازماندهی" (فهرست نویسی، رده بندی، نمایه سازی، و جز آن)، طبق تصویر ۳، از لحاظ کمی با یکدیگر اختلاف فاحش دارند. سیر تحوّل گرایش به این دو موضوع تقریباً در دو جهت متفاوت است. و نقاط اوج و فرود این دو نوع تولید نیز مغایر یکدیگر است. سرانجام نیز دوره پنجم، به عنوان نقطه عطف با اهمیتی در این

مقوله موضوعی، برای پایان نامه ها نقطه آغاز فرود و برای مقالات نقطه اوج گیری تولید محسوب می شود، که این سیر صعودی تا پایان دوره مورد بررسی نیز ادامه می یابد.

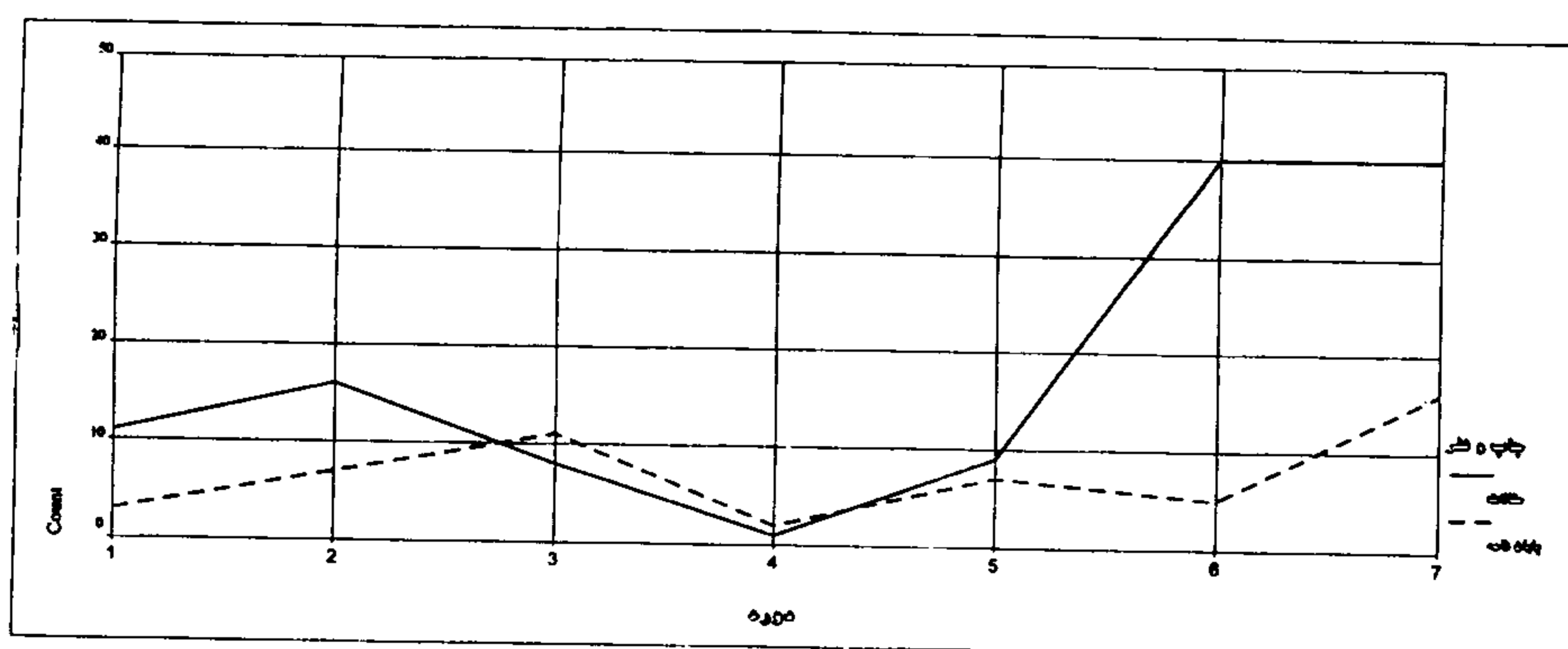
تصویر ۳. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان نامه در موضوع "سازماندهی"

مقایسه دو منحنی مربوط به پایان نامه ها و مقالات نشان می دهد که روند تولید این دو نوع اثر با یکدیگر اختلاف قابل اعتنا دارند؛ به عبارت دیگر، در هر مرحله که یکی مورد کم توجهی بوده، دیگری از اقبال خاصی برخوردار گردیده و بالعکس.

۴۰ چاپ و نشر

مقوله "چاپ و نشر"، گرچه از لحاظ کمی در دو بخش پایان نامه و مقاله اختلاف چشمگیر دارند، از لحاظ سیر تحول تولید، شباهت ها و بعضاً اختلاف هایی را نشان می دهد. طبق تصویر ۴، تا دوره پنجم این دو نوع تولید روند کم و بیش مشابهی را طی می کنند و حتی پایین ترین نقطه فرود آنها شبیه یکدیگر است، اما اوج گیری تولید مقاله در دوره ششم فاصله آن دو را افزایش می دهد، خصوصاً آنکه در همین دوره، پایان نامه ها سیر نزولی را طی کرده اند. اما در دوره هفتم پایان نامه ها روندی رو به رشد را نشان می دهند و حال آنکه مقالات در همان میزان دوره قبل باقی مانده اند. توجه به

مقوله "چاپ و نشر" در دوره‌های ششم و هفتم (یعنی دهه ۱۳۷۰)، بویژه در بخش مقالات، بیانگر نوعی توجه به این مقوله موضوعی، به عنوان جنبه‌ای از تولید و اشاعه اطلاعات است.

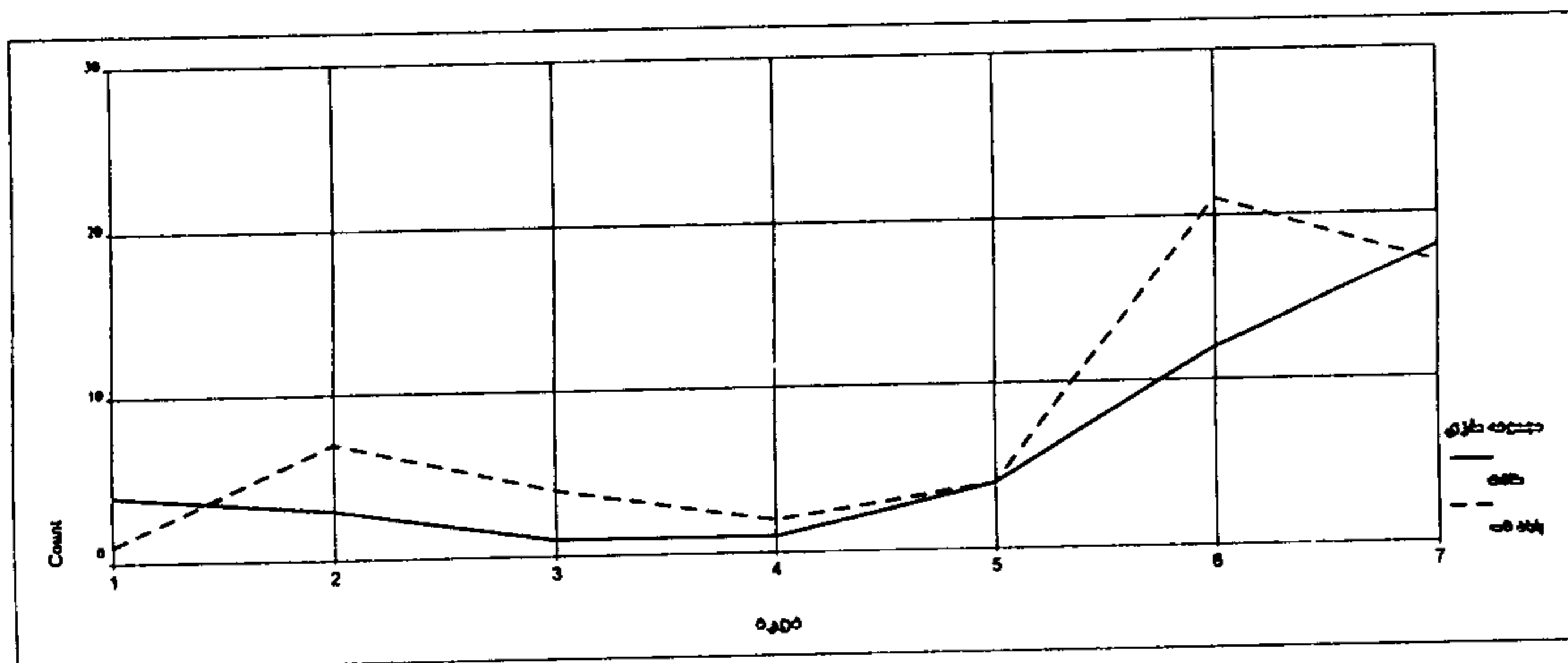

تصویر ۴. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان نامه در موضوع "چاپ و نشر"

۵. مجموعه سازی

مقوله "مجموعه سازی"، گرچه در بخش پایان‌نامه‌ها در دوره اول چندان مورد اعتنا نبوده است، لیکن در دوره دوم افزایشی نسبی را نشان می‌دهد و حال آنکه در مقالات، در همین دوره سیر نزولی را می‌توان مشاهده کرد. از دوره دوم تا دوره ششم، اوج و فرود هر دو نوع تولید از روند کم و بیش مشابهی تبعیت می‌کنند، اما در دوره هفتم شاهد اوج‌گیری تولید مقاله در این زمینه و افول تولید در بخش پایان‌نامه‌ها هستیم. گرچه اساساً تولید در مقوله "مجموعه‌سازی" چندان زیاد نبوده است اما افزایش نسبی در روند رشد در دوره‌هایی از زمان مورد بررسی قابل اعتناست. به طور مثال، تولید پایان‌نامه در این زمینه در دوره هفتم - در قیاس با دوره اول - هفده برابر و در مورد مقالات، ۴/۵ برابر در همان مقاطع زمانی بوده است.

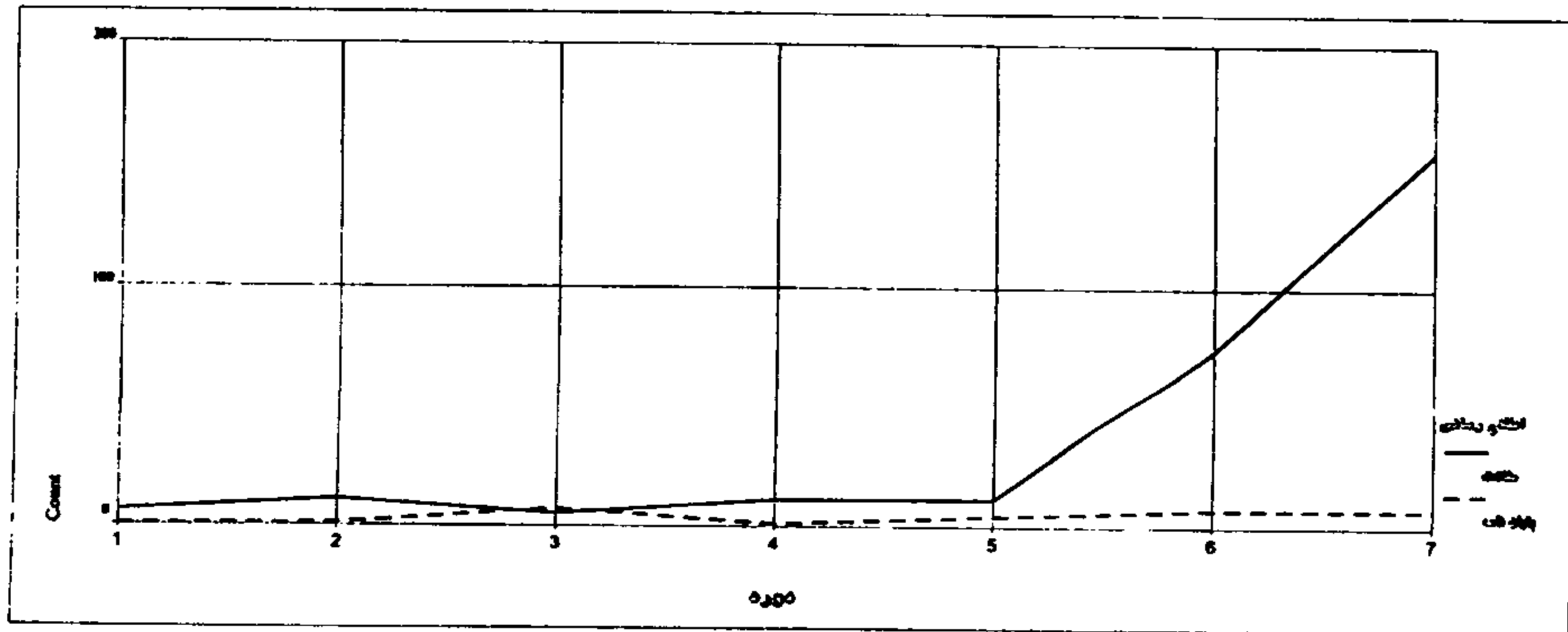
تصویر ۵. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "مجموعه‌سازی"

۶. اطلاع‌رسانی

مقوله "اطلاع‌رسانی" (طبق تصویر ۶) در هیچ‌یک از مراحل مورد بررسی در بخش پایان‌نامه‌ها چندان مورد اقبال نبوده و رشد بسیار اندکی را نشان می‌دهد. در مورد مقالات نیز این کندی رشد تا دوره‌های چهارم و پنجم نیز کم و بیش ادامه دارد. تنها از دوره ششم است که جهشی چشمگیر در تعداد مقالات مرتبط با این مقوله می‌توان مشاهده کرد. به بیان دیگر، روی آوری به این مبحث از دهه ۱۳۷۰ در مقالات منتشر شده منعکس است. مقایسه مجموع تولیدات این بخش نیز بیانگر میزان اقبال به آن است؛ ۲۷ مورد پایان‌نامه در مقابل ۲۷۵ مورد مقاله در حوزه اطلاع‌رسانی تفاوت رویکرد این دو بخش را روشن می‌سازد.

۷. کتابشناسی

قلمرو "کتابشناسی"، خصوصاً تهیه سیاهه‌هایی از متون و منابع، به عنوان ابزاری برای بازیابی منابع و ارائه خدمات مرجع از دیرباز مورد توجه این رشته بوده است. بخش پایان‌نامه‌ها، در واقع در دوره‌های نخستین، توجه ویژه‌ای به این نوع منابع داشته است. گرچه امروزه این نوع منابع به عنوان کار تحقیقی مورد تأیید نیست، در آغاز کانون توجه

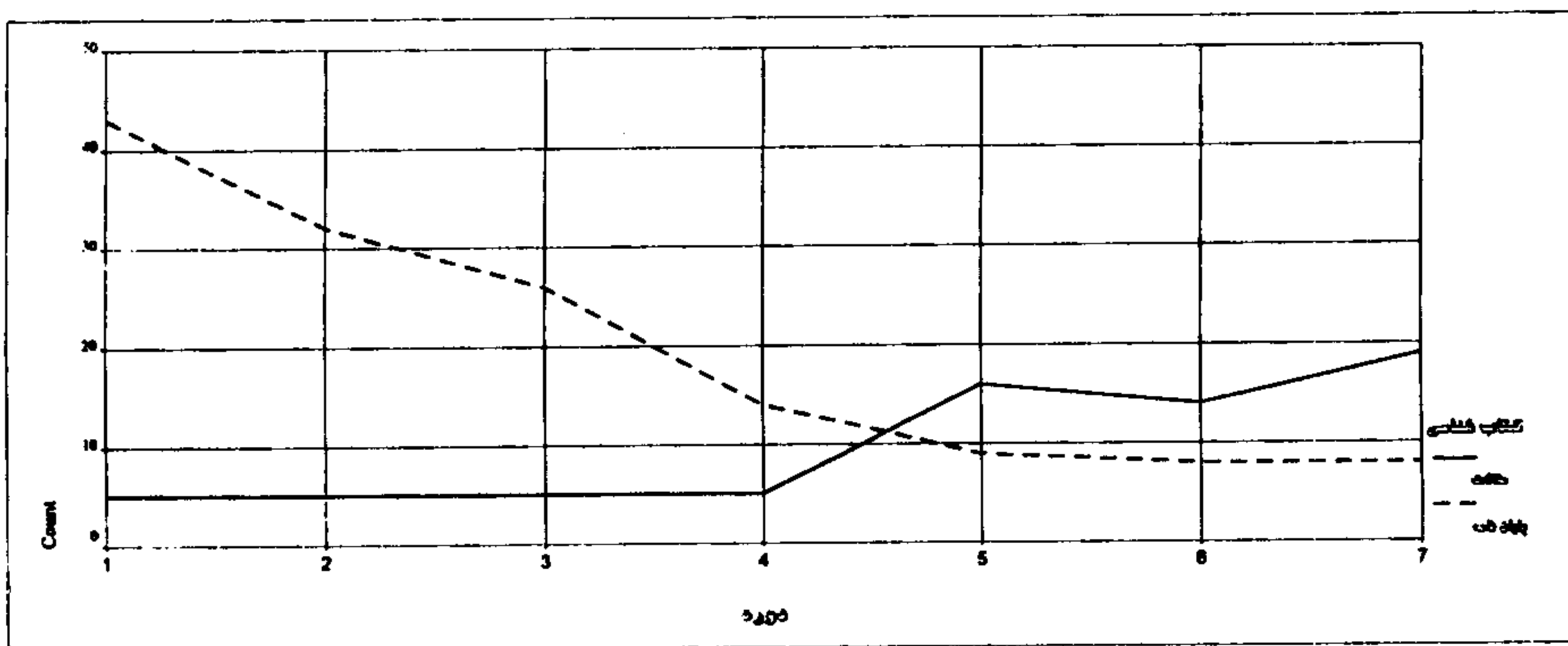

تصویر ۶. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "اطلاع‌رسانی"

این نوع تولید علمی بوده است. آن‌گونه که از تصویر ۷ برمی‌آید، کتابشناسی سیر نزولی قابل ملاحظه‌ای را از دوره اول به سمت دوره هفتم داشته است. بخش مقالات از آغاز به مقوله "کتابشناسی" گرایش چندانی نداشته و آنچه هم در این زمینه تهیه شده، عمدتاً تکیه بر بحث درباره آن داشته و کمتر به تهیه و تدوین کتابشناسی پرداخته است؛ که طبعاً این امر مربوط به طبیعت مقاله است که معمولاً این‌گونه مواد اطلاعاتی را منعکس نمی‌سازد.

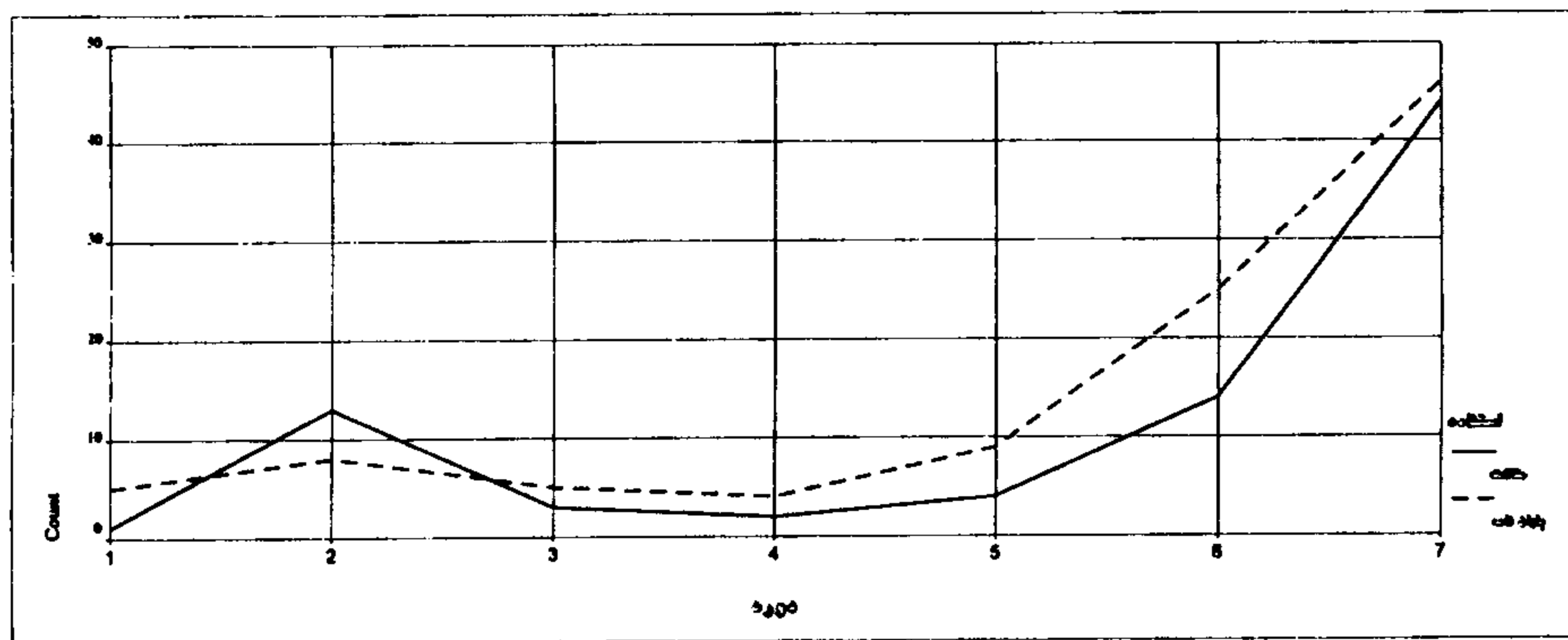
۸. استفاده و خدمات

توجه به استفاده‌کنندگان و ارائه خدمات به آنها در هر دو بخش پایان‌نامه و مقاله دارای رشدی فزاینده بوده و کم و بیش همدوش یکدیگر پیش‌رفته‌اند (تصویر ۸). اما از دوره دوم که بگذریم - توجه به این مقوله موضوعی در پایان‌نامه‌ها از سطح بالاتری برخوردار بوده و این برتری پیوسته تا پایان دوره مورد بررسی نیز ادامه یافته است.

تصویر ۷. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "کتابشناسی"

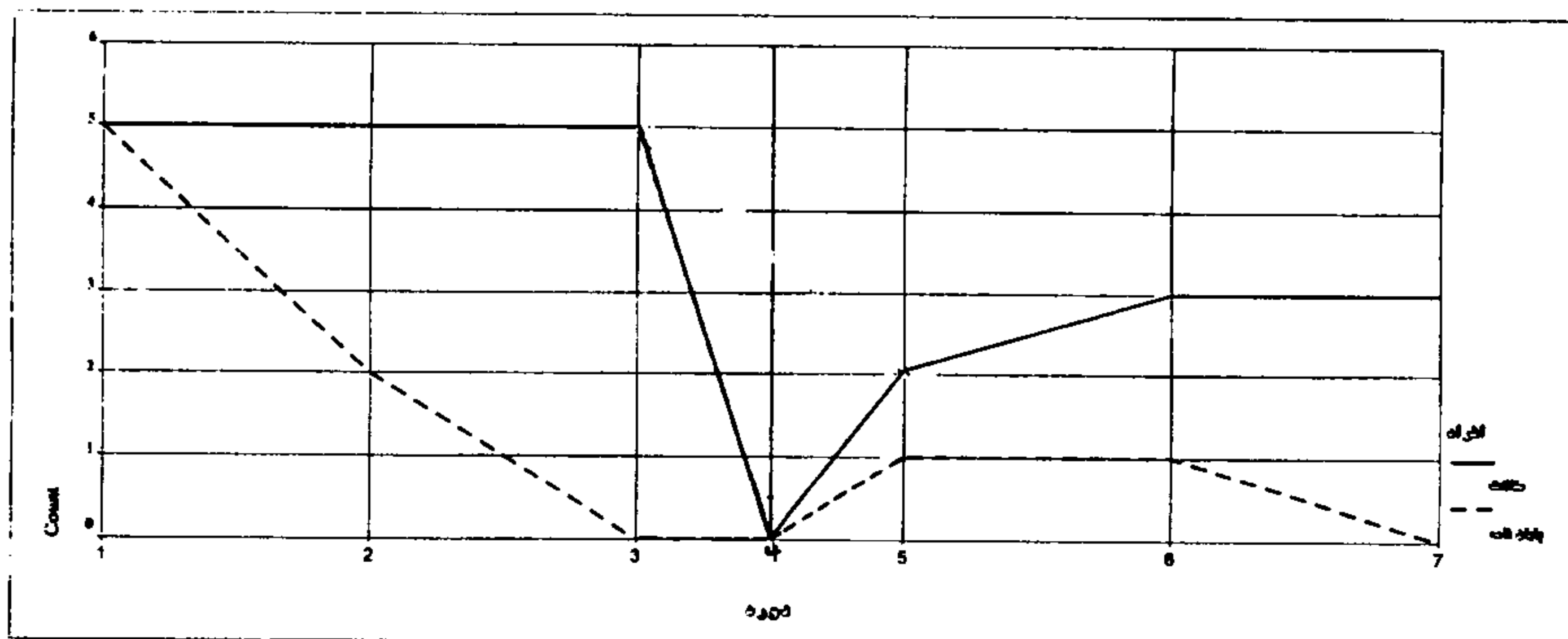
همسانی نقاط اوج و افول گرایش به این مقوله که در سایر مباحث کمتر می‌توان یافت، حاکی از همبستگی شدید روند تولید پایان‌نامه و مقاله در موضوع "استفاده و خدمات" در طول دوره مورد بررسی است.

تصویر ۸. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "استفاده و خدمات"

۹. افراد

مبحث مربوط به مطالعات موردی افراد در نخستین دوره در هر دو بخش مقاله و پایان‌نامه به‌طور یکسان مورد توجه بوده، اما در پایان‌نامه‌ها به سرعت افول کرده به طوری که در دوره چهارم به صفر رسیده است (تصویر ۹). این افول از دوره سوم بر مقالات نیز صادق است. از دوره پنجم مجدداً حرکتی به چشم می‌خورد که البته از لحاظ کمی در هیچ‌یک از دو بخش چندان قابل اعتنا نبوده است.

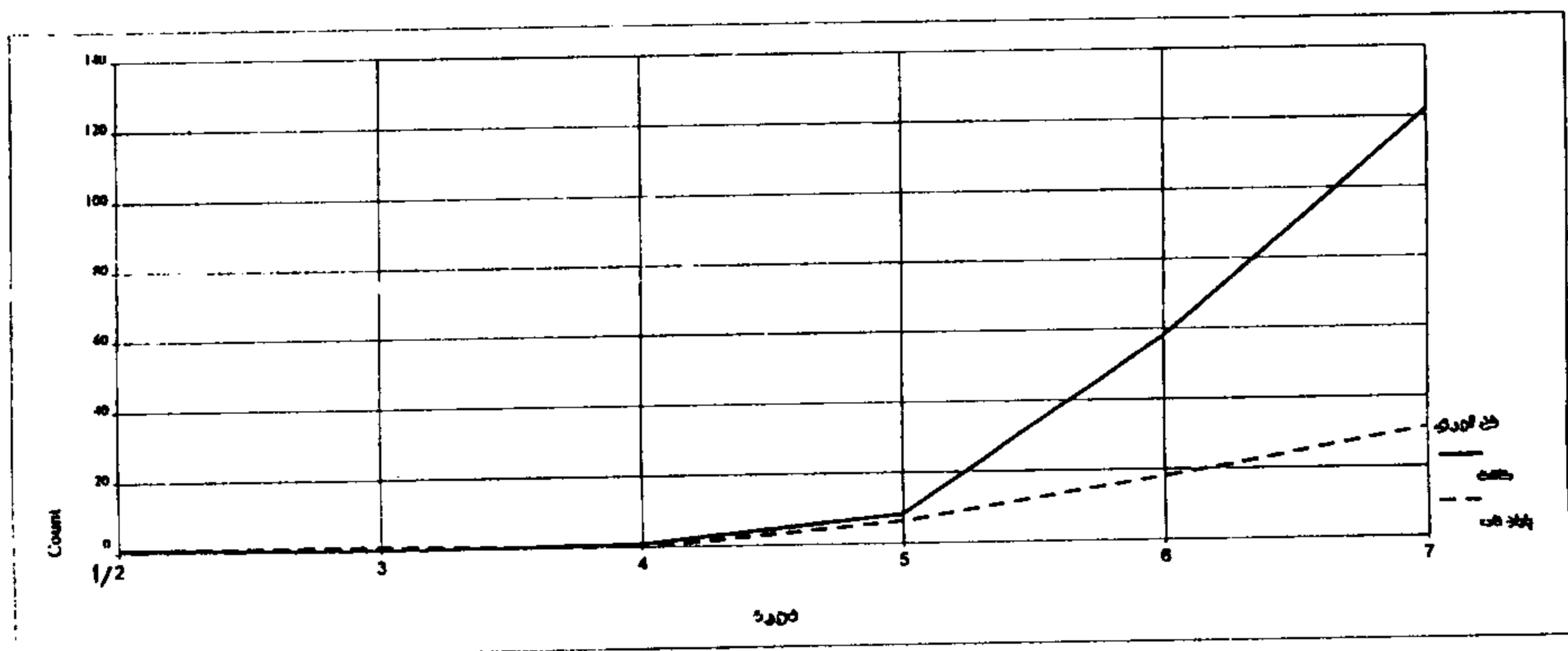

تصویر ۹. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "افراد"

۱۰. فن آوری

مقوله فن آوری در هر دو بخش مقاله و پایان‌نامه در چهار دوره اولیه توجه چندانی را به خود جلب نکرده است. اما در سه دوره آخر (یعنی دوره‌های پنجم، ششم، و هفتم) شاهد اوج‌گیری گرایش به این مقوله هستیم. گرچه از لحاظ کمی، هر دو نوع تولید دارای حرکتی صعودی هستند، در بخش مقالات این اوج‌گیری بسیار چشمگیر است، به

طوری که میزان تولید در دوره هفتم به بیش از دو برابر دوره ششم ارتقاء یافته است.

۱۰. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "فن‌آوری"

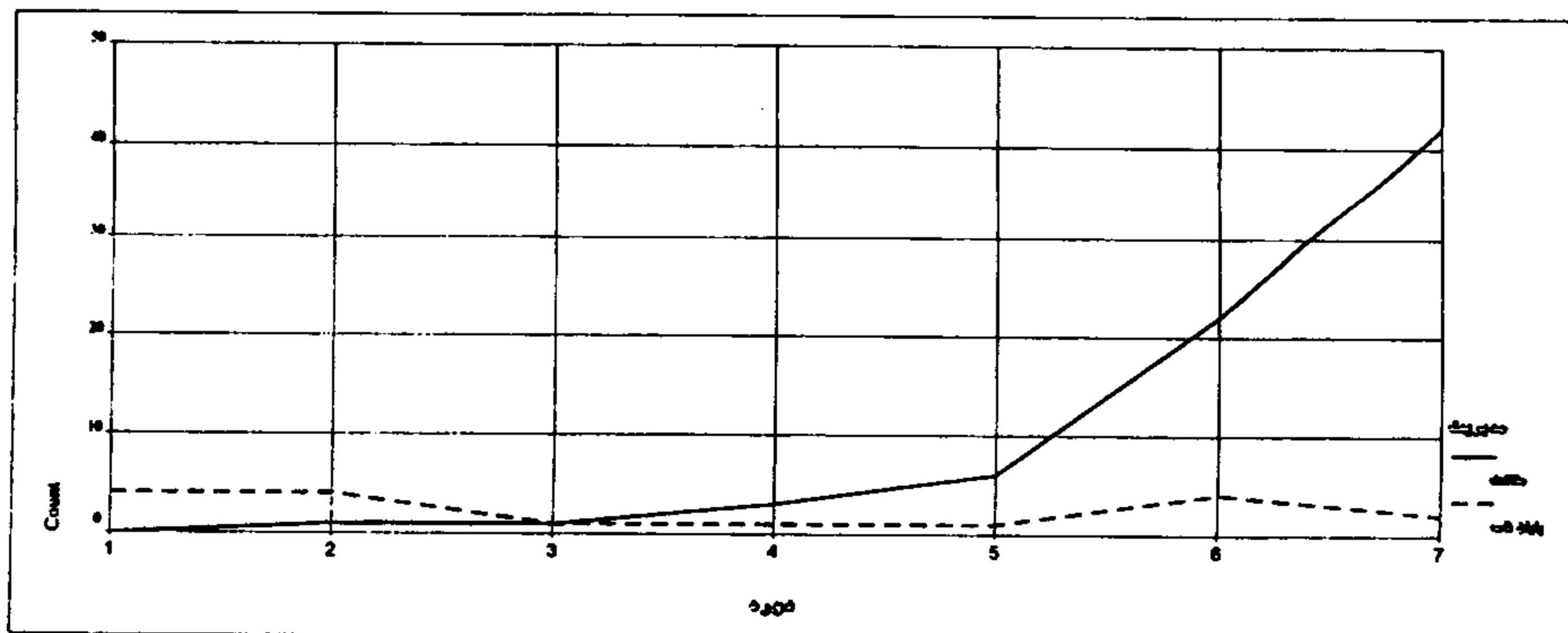
۱۱. مدیریت

بحث "مدیریت" در پایان‌نامه‌ها در طول مدت بررسی چندان مورد توجه نبوده و مسیر یکسان ولی بسیار کم بنیه‌ای را پیموده است. این امر تا دوره پنجم یعنی اواخر دهه ۱۳۶۰ در مورد مقالات نیز صادق است. تنها از دوره ششم یعنی در طول دهه ۱۳۷۰ نوعی گرایش به مباحث مربوط به مدیریت را می‌توان در مقالات یافت و این گرایش اوج‌گیری قابل توجهی دارد که حاکی از درک اهمیت و ضرورت این امر در میان تولید کنندگان این گونه آثار علمی است.

۱۲. نسخه‌شناسی

قلمرو "نسخه‌شناسی" در بخش پایان‌نامه‌ها در طول شش دوره (از آغاز تا اوایل دهه ۱۳۷۰) در حد صفر یا نزدیک به صفر بوده و گرایشی نسبت به آن مشاهده نمی‌شود. تنها

در دوره هفتم یعنی تقریباً نیمه دوم دهه ۱۳۷۰ یکباره به ده برابر می‌رسد که این امر را می‌توان ناشی از برگزاری دوره ویژه نسخه‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد در این ایام

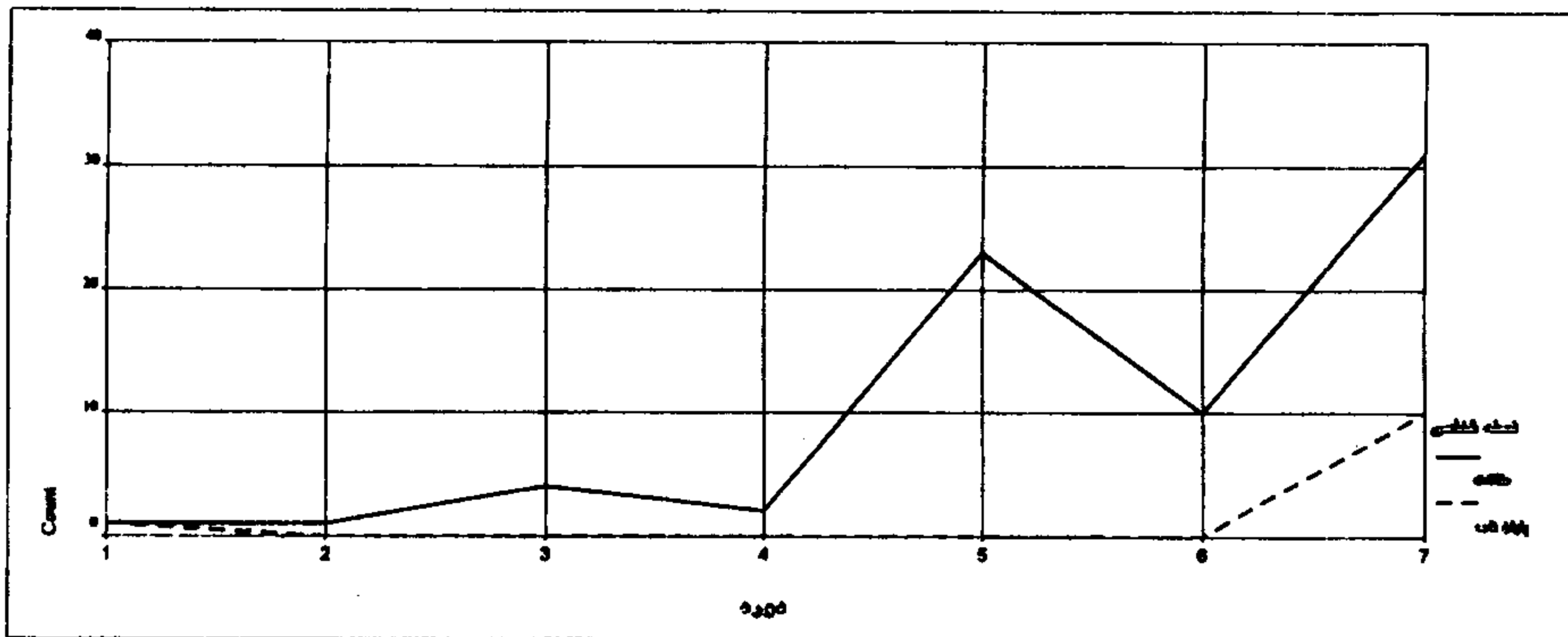

۱۱. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "مدیریت"

دانست. در مورد مقالات نیز همین روند-با اندکی اختلاف- دست کم تا دوره چهارم یعنی اواسط دهه ۱۳۶۰ ادامه دارد. تنها از دوره پنجم است که توجه به این موضوع در مقالات انعکاس می‌یابد. خصوصاً در دوره هفتم رشد گرایش به نسخه‌شناسی در پایان‌نامه و مقاله - صرف نظر از کمیّت آنها- دارای نوعی همگونی است.

۱۳. آموزش و تحقیق

رشد گرایش به موضوع "آموزش و تحقیق" در هر دو بخش پایان‌نامه و مقاله از دوره پنجم یعنی نیمه دوم دهه ۱۳۶۰ آغاز می‌شود و این رشد در هر دو بخش مسیر کم و بیش مشابهی را طی می‌کند. توجه به این دو مقوله در پایان‌نامه‌ها و مقالات در سه دوره آخر حکایت از توجه جدی این هر دو بخش به امر فراگیری از یک سو و تحقیق و تتبع از

۱۲. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "نسخه شناسی"

سوی دیگر دارد. اما نکته‌ی حائز اهمیت این است که نقطه‌ی اوج‌گیری رشد در پایان‌نامه‌ها یک دوره پیش از اوج‌گیری مقاله‌ها رخ داده است. به بیان دیگر سوگیری پایان‌نامه‌ها زودتر اتفاق افتاده است.

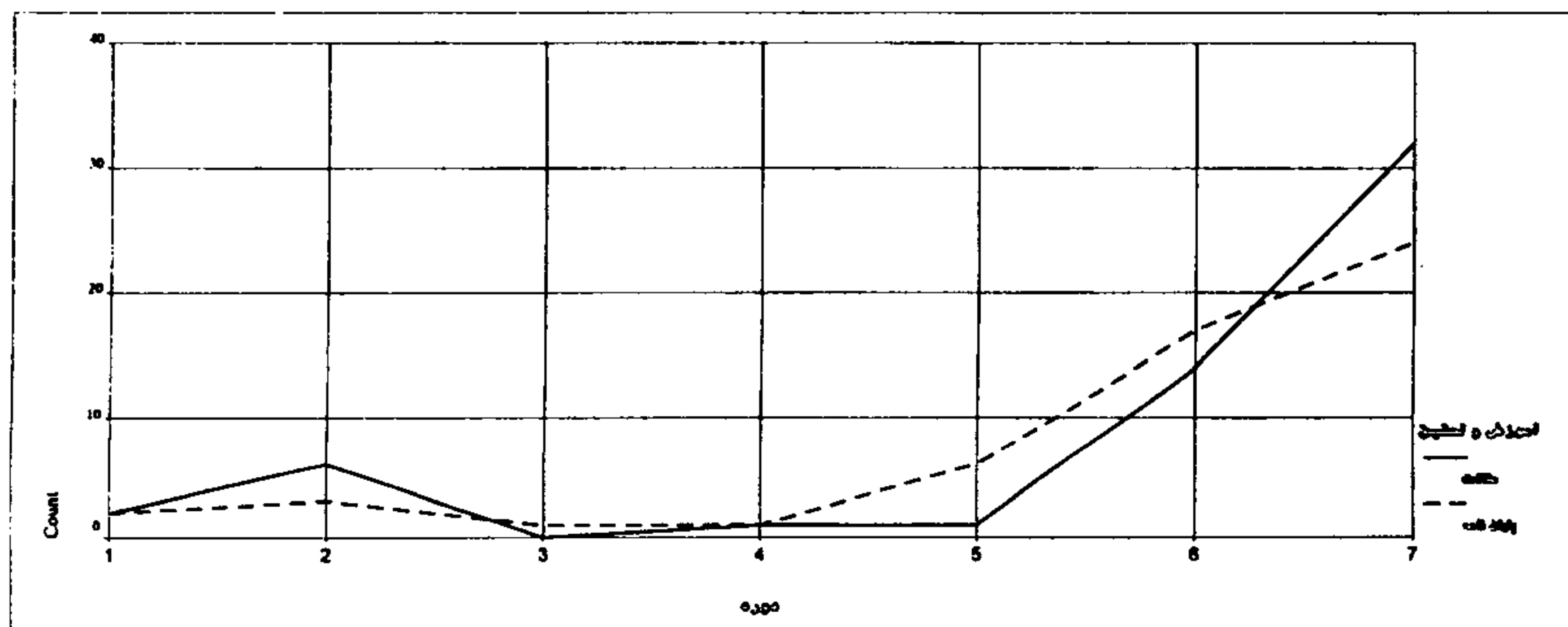
همبستگی موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات

رابط کلی پایان‌نامه‌ها و مقالات از لحاظ موضوعی از دو جنبه‌ی حائز اهمیت است:

الف. میزان همسویی گزینه‌های نسبتاً محدود پایان‌نامه‌ها و عرضه‌ی آزاد مقالات در رشته مشخص می‌گردد.

ب. شباهت مسائل حیطه‌ی آموزش و آنچه در بیرون از نظام آموزشی روی می‌دهد از این طریق روشن می‌شود.

برای تشخیص ربط میان این دو نوع تولید، از فرمول پیرسون به منظور کشف میزان همبستگی میان آنها استفاده گردید. نخست جدول مربوط به دو جامعه آماری و رتبه آنها (جدول ۳) تنظیم و تفاوت و مجذور تفاوت رتبه‌ها درج گردید و در فرمول مربوط قرار گرفت و ضریب همبستگی آنها محاسبه شد.

۱۳. نمودار مقایسه‌ای روند تولید مقاله و پایان‌نامه در موضوع "آموزش و تحقیق"

جدول ۳. جدول همبستگی پایان‌نامه‌ها و مقالات در دوره مورد بررسی

موضوع	مقاله	پایان‌نامه	رتبه x	رتبه y	D	D ²
مبانی کتابداری	۱۷۶	۷	۳	۱۳	۱۰	۱۰۰
کتابخانه‌ها	۱۵۷	۱۴۳	۴	۱	-۳	۹
سازماندهی	۱۴۳	۷۲	۵	۴	-۱	۱
چاپ و نشر	۱۲۵	۵۱	۶	۸	۲	۴
مجموعه سازی	۴۳	۵۶	۱۲	۶	-۶	۳۶
اطلاع رسانی	۲۷۵	۲۷	۱	۹	۸	۶۴
کتابشناسی	۶۹	۱۴۰	۹	۲	-۷	۴۹
استفاده	۸۳	۱۰۲	۷	۳	-۴	۱۶
افراد	۲۳	۹	۱۳	۱۲	-۱	۱
فن‌آوری	۱۹۰	۵۷	۲	۵	۳	۹
مدیریت	۷۵	۱۷	۸	۱۰	۲	۴
نسخه شناسی	۶۲	۱۱	۱۰	۱۱	۱	۱
آموزش و تحقیق	۵۶	۵۴	۱۱	۷	-۴	۱۶

$\rho = 0/149$

همان‌گونه که از نتیجه فرمول پیرسون برمی آید، ضریب همبستگی پایان‌نامه‌ها و مقالات ۱۴۹/۰ = r است که از لحاظ آماری (نصفت، ۱۳۵۵، ج ۱، ص ۱۶۸) همبستگی بسیار ضعیف و در واقع ناچیزی را نشان می‌دهد.

بحث و نتیجه‌گیری

دو نوع تولید علمی رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی، یعنی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری، طبعاً- نظیر هر رشته علمی- ممکن است از دو گروه متفاوت از عوامل تأثیر بپذیرند. پایان‌نامه‌ها تابع مجموعه‌ای از عوامل هستند که از جمله می‌توان از علائق دانشجو، سوگیری‌های استادان راهنما و مشاور، و برنامه‌های درسی نام برد. مقالات از سوی دیگر ممکن است متأثر از تجربه‌های شغلی، مطالعات و علائق شخصی، مشارکت در مجامع، یا ارتباط‌هایی فراشبکه‌ای باشد. بدیهی است میزان نزدیکی یا دوری موضوعی آنها از یکدیگر را می‌توان بیانگر دو ویژگی دانست: الف) اینکه علائق این دو گروه تا چه پایه به یکدیگر نزدیک است، ب) دغدغه‌های آنها تا چه حد دارای همسویی است.

اما، پیش از هر اشاره‌ای می‌بایست نخست گرایش هر یک از این دو نوع تولید مستقلاً مورد بررسی قرار گیرد تا گرایش‌های موضوعی درونی در هر یک از دو نوع روشن گردد. یافته‌ها نشان می‌دهد که پایان‌نامه‌ها از نظر موضوعی اساساً گرایش به سمت بررسی انواع کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی دارند و این مقوله در پایان‌نامه‌ها بالاترین رتبه را داراست و مهم اینکه علاوه بر احراز بالاترین رتبه کلی، در طول زمان نیز گرایش به این موضوع روندی رو به رشد داشته است؛ و حال آنکه در مورد دومین رتبه، یعنی مقوله "کتابشناسی"، با وجود نزدیکی کمی کل تولید آن با مقوله کتابخانه‌ها، گرایشی رو به افول را نشان می‌دهد. به بیان دیگر، هرچه گرایش به سمت بررسی انواع کتابخانه‌ها در طول زمان افزایش یافته، گرایش به تهیه کتابشناسی به عنوان پایان‌نامه رو به کاهش نهاده است. این دو مسیر متفاوت را شاید بتوان چنین توجیه کرد:

۱. در مورد بررسی کتابخانه‌ها، به دلیل تعدد و تنوع این گونه نهادها، برای کسانی که

ترجیح می‌دهند از الگوهای آماده‌پیشین استفاده کنند و تنها با تغییر جامعه آماری، پایان‌نامه‌ای به ظاهر متفاوت ارائه دهند دارای جاذبه ویژه‌ای است. در این گونه موارد، معمولاً راه این نوع بررسی‌ها توسط نخستین گروه‌ها کوبیده و هموار شده است.

۲. روند رو به افول مقوله "کتابشناسی" در پایان‌نامه‌ها را می‌توان ناشی از تغییر سیاست‌های پذیرش پیشنهادی پایان‌نامه در گروه‌های آموزشی این رشته دانست. در دوره‌های نخست تهیه ابزارهای مرجع- به دلیل کمبود این گونه مواد و منابع- به عنوان پایان‌نامه در گروه‌ها پذیرفته می‌شد، اما بعدها این گونه مواد را به عنوان بخشی از تحقیق و، در واقع، به مثابه مواد خام پژوهش تلقی کردند نه کل پژوهش، و زمانی می‌توانست مورد قبول واقع شود که این مواد خام مورد تجزیه و تحلیل- خصوصاً تحلیل‌های آماری- قرار گیرند. توجه به "استفاده و خدمات" به عنوان مقوله‌ای با سومین رتبه در میان ۱۳ مقوله موضوعی از لحاظ تعداد کلی پایان‌نامه‌ها و نیز روند رو به رشد آن حاکی از نوعی آگاهی نسبت به این مقوله بسیار مهم در این رشته است و اینکه نظام رسمی دانشگاهی، هرچند دیر، اهمیت و ضرورت بررسی آن را دریافته است.

مقوله سازماندهی، به عنوان یکی از ارکان رشته کتابداری، گرچه (با ۹/۵ درصد) چهارمین رتبه را به خود اختصاص داده است، سیر نزولی تولید آن- خصوصاً در دو دوره آخر، یعنی دوره‌های ششم و هفتم (دهه ۱۳۷۰)- حاکی از توجه اندک به این موضوع بوده است. در این باره، به ویژه در حوزه فهرست نویسی و رده بندی، شاید برخی تلقی‌ها از این قبیل که "در این زمینه دیگران اندیشیده‌اند و جایی برای غور ما نمانده است؛ و ما فقط باید قواعد آنها را اجرا کنیم"، سبب شده باشد که گرایش چندانی برای دانشجو پدید نیاید.

مقوله موضوعی "فن آوری"- اعم از فن آوری کتابخانه‌ای یا فن آوری اطلاعات- بسیار دیرتر از سایر جوامع وارد عرصه کتابداری و اطلاع رسانی ایران شده است. در طی سال‌های ۱۳۴۷ تا نیمه اول دهه ۱۳۶۰ (یعنی دوره‌های اول تا چهارم) گرایش به این مقوله در پایان‌نامه‌ها در حد صفر یا نزدیک به صفر بوده، و این همان چهار دوره‌ای است که (طبق جدول ۱) در آنها رویکرد به موضوع کتابشناسی رونق داشته است. توجه به

مقوله‌هایی چون "مجموعه‌سازی" و "آموزش و تحقیق" از لحاظ روند رو به رشد آنها در دوره‌های پنجم تا هفتم بیانگر نوعی گرایش به مقوله‌هایی است که در گذشته چندان مورد توجه نبوده است. در سایر مقوله‌ها تحول چندان قابل اعتنایی پدید نیامده و به طور کلی دارای کمیّتی نسبتاً پایین و روندی کم و بیش یکنواخت و کم فراز و نشیب بوده‌اند. در مجموع، در بیشتر مقوله‌های موضوعی می‌توان نقطه عطفی (دوره چهارم: نیمه اول دهه ۱۳۶۰) را برای پایان‌نامه‌ها در نظر گرفت که دوره‌های اول تا سوم دارای سیر نزولی بوده‌اند، در دوره چهارم به پایین‌ترین حدّ خود رسیده‌اند، و از دوره پنجم تا هفتم سیری صعودی یافته‌اند. دوره چهارم به عنوان نقطه فرود، مقارن با آغاز بازگشایی دانشگاه‌هاست و کمبود تولید در این مقوله را می‌توان ناشی از این‌گونه حرکت‌های اجتماعی دانست. اما نکته قابل تأمل آن است که اوج‌گیری در دوره‌های پنجم تا هفتم الزاماً در همان جهت سه دوره اولیه نبوده، بلکه مسیرهای جدیدی برای تولیدکنندگان این‌گونه آثار گشوده شده که حکایت از دگرگونی در گرایش‌ها و رویکردهای حرفه‌ای دارد.

در مورد مقالات، بر خلاف پایان‌نامه‌ها، بیشترین سهم (۱۶/۷ درصد) متعلق به مقوله اطلاع‌رسانی است و هرگاه "فن‌آوری" را نیز در نظر بگیریم که با ۱۱/۶ درصد مقام دوم را به خود اختصاص داده است، می‌توان دریافت که بحث اطلاع‌رسانی و فن‌آوری اطلاعات در خارج از نظام رسمی دانشگاهی و در عرصه تولید مقالات مورد توجه بسیار بوده است. بدین ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که این دو مبحث، گرچه اساساً دیر به عرصه حرفه‌ای این رشته در کشور ما وارد شده، فعالیت‌های حرفه‌ای و خدماتی به مراتب بیشتر و پیش‌تر از نظام دانشگاهی به آن روی آورده‌اند و روند رشد این دو مقوله در طول دوره مورد بررسی نیز مؤید این مطلب است (جدول ۲).

سومین رتبه موضوعی مقالات متعلق به "مبانی کتابداری" است. این مقوله که در پایان‌نامه‌ها پایین‌ترین رتبه را احراز کرده است، در مورد مقالات مورد توجه بوده و نشان داده است که، گرچه نگرش پوزیتیویستی به روش‌شناسی تحقیق ممکن است پایان‌نامه‌ها را به سوی دیگر مقولات موضوعی سوق داده باشد، چون در مورد مقالات

چنین قیدی وجود نداشته، عرصه مناسبی برای طرح مباحث نظری و بعضاً فلسفی در این رشته محسوب می‌شده است.

مقوله‌هایی چون "کتابخانه‌ها"، "سازماندهی"، و "چاپ و نشر" به ترتیب با ۹/۵ درصد، ۸/۷ درصد، و ۷/۶ درصد مراتب چهارم، پنجم، و ششم را احراز کرده‌اند. سهم منقوله "افراد" در مقالات (۱/۴ درصد) نیز کم و بیش شبیه سهم پایان‌نامه‌ها (۱/۲ درصد) است.

در بخش مقالات نیز دوره چهارم تا حدودی نقطه عطف محسوب می‌شود، با این تفاوت که اولاً در برخی موارد این نقطه عطف دوره سوم را نیز در برمی‌گیرد، و ثانیاً اوج‌گیری از دوره پنجم به بعد کم و بیش در همه جا صادق است؛ اما سیر نزولی دوره‌های اولیه به سمت نقطه عطف همیشه صدق نمی‌کند.

در مقایسه سیر تحول گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات می‌توان اشاره کرد که "مبانی کتابداری" که در پایان‌نامه‌ها مورد کم توجهی بوده در مقالات از اقبال قابل توجهی برخوردار گردیده است. توجه به وضعیت "کتابخانه‌ها" در هر دو نوع تولید الگوی کم و بیش مشابهی را دنبال کرده و اوج و فرود گرایش به این موضوع در طول دوره مورد بررسی نیز دارای روند نسبتاً مشابهی بوده است. مقوله سازماندهی در پایان‌نامه‌ها و مقالات دو جهت متفاوت را طی می‌کنند و نقاط اوج و فرود آن دو نیز با یکدیگر مغایر است. سرانجام دوره پنجم برای پایان‌نامه‌ها نقطه آغاز فرود و برای مقالات نقطه اوج‌گیری محسوب می‌شود. بحث درباره "چاپ و نشر" در این دو نوع تولید اختلاف کمی قابل توجهی دارند، اما از لحاظ سیر تحول در برخی دوره‌ها مشابه و در برخی دیگر مغایر یکدیگرند. گرایش به این مقوله موضوعی در دوره‌های آخر (یعنی ششم و هفتم) بیانگر نوعی توجه به نشر به عنوان جنبه‌ای از تولید و اشاعه اطلاعات است.

تولید در مقوله "مجموعه‌سازی" در هر دو بخش پایان‌نامه و مقاله نسبتاً اندک است، اما در بیشتر دوره‌ها روند گرایش مشابهی را در هر دو نوع تولید می‌توان ردیابی کرد و رشدی نسبی در هر دو مورد قابل مشاهده است. گرایش به مقوله "اطلاع‌رسانی" در سراسر دوره مورد بررسی بسیار ضعیف بوده و تنها در بخش مقالات از دهه اخیر

جهشی چشمگیر را می‌توان شاهد بود. به بیان دیگر، توجه به مقوله نسبتاً متأخر اطلاع رسانی در پایان‌نامه‌ها بسیار دیرتر از مقالات به عرصه تحقیق و تألیف راه یافته است. "کتابشناسی" که در بخش پایان‌نامه‌ها در دوره‌های اولیه بسیار مورد اقبال بوده در بخش مقالات توجه چندانی را به خود جلب نکرده است. اما سیر نزولی آن در پایان‌نامه‌ها بسیار آشکار است و این جریان تا پایان دوره مورد بررسی ادامه می‌یابد، و حال آنکه از اواسط این دوره سیری صعودی را در مقالات می‌توان شاهد بود.

همبستگی شدید اوج و فرود تولید پایان‌نامه و مقاله در مقوله "استفاده و خدمات" نشان دهنده آن است که نوع و میزان توجه به این موضوع در این هر دو تولید کم و بیش یکسان بوده است. نکته قابل توجه آنکه گرایش در هر دو نوع تولید نیز در جهت صعودی بوده و این روند کم و بیش، تا پایان دوره مورد بررسی حفظ شده است. مقوله موضوعی "افراد" به عنوان نوعی مطالعه موردی کمتر مورد توجه تولیدکنندگان پایان‌نامه‌ها و مقالات بوده و در هر دو نوع تولید سیری نسبتاً نزولی را در طول دوره پیموده است. گرایش به مبحث "فن‌آوری" تا میانه دوره مورد بررسی بسیار اندک بوده و در واقع در هر دو بخش پایان‌نامه و مقاله از دوره پنجم (یعنی نیمه دوم دهه ۱۳۶۰) مورد توجه قرار گرفته و از آن پس پیوسته سیر صعودی را طی کرده است.

مبحث "مدیریت" در پایان‌نامه‌ها بسیار کم مورد توجه قرار گرفته و این امر در بخش تولید مقالات نیز دست کم تا دوره پنجم صدق می‌کند. تنها از دوره ششم (یعنی دهه ۱۳۷۰) گرایش آشکاری به این مقوله موضوعی در مقالات مشاهده می‌شود که حاکی از درک اهمیت این مبحث است. "نسخه‌شناسی" در این دو نوع تولید در دوره‌های نخست اساساً جایگاه چندان مورد اعتنایی را به خود اختصاص نداده است. در مورد پایان‌نامه‌ها تنها در آخرین دوره جهشی قابل اعتنا را می‌توان یافت که ناشی از برگزاری دوره کارشناسی ارشد نسخه‌شناسی در دانشگاه تهران بوده است.

در پایان می‌توان چنین نتیجه گرفت که همسویی موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات در همه مقوله‌های سیزده‌گانه یکسان نیست. در برخی، مانند "مبانی کتابداری"، "مجموعه سازی"، "استفاده و خدمات"، و "آموزش و تحقیق" از همسویی نسبی برخوردار بوده و

در برخی دیگر از قبیل "سازماندهی"، و "کتابشناسی" کاملاً ناهمسو بوده است. در مجموع، درجه همبستگی کلی میان گرایش موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات بسیار ضعیف ارزیابی شده است. هرگاه گرایش پایان‌نامه‌ها را ناشی از رویکرد نظام رسمی دانشگاهی به مباحث و گرایش مقالات را تجلی نگرش‌های بیرون از نظام رسمی دانشگاهی بدانیم، می‌توان چنین نتیجه گرفت که ورود مباحث حرفه‌ای نوین که در عرصه‌های کاری و خدماتی مطرح بوده، بسیار دیرتر به نظام رسمی دانشگاهی راه یافته‌اند، و تحول از موضوعی به موضوع دیگر نیز در پایان‌نامه‌ها روندی نسبتاً کند داشته است.

چند پیشنهاد

الف. پیشنهادهای اجرایی

۱. گروه‌های آموزشی، با توجه به پژوهش‌های انجام شده موجود، مسائل و مباحث ضروری عرصه کاری و خدماتی حرفه کتابداری و اطلاع‌رسانی را استخراج و به عنوان اولویت‌های تحقیق در اختیار دانشجویان علاقه‌مند قرار دهند تا از میان آنها موضوع پایان‌نامه خود را انتخاب کنند.
۲. در دروس مختلف- خصوصاً در مقطع کارشناسی ارشد- افراد علاقه‌مند به هر مبحث را شناسایی کرده آن‌ها را به سمت مباحث مورد نظرشان در چارچوب هر درس خاص هدایت کنند.
۳. درس "مطالعه مستقل" به طور جدی وارد عرصه برنامه‌ها شود و با استفاده از آن دانشجویان به مطالعه‌ای هدفمند برای دستیابی به موضوعی جهت اجرای طرح پایان‌نامه خود پردازند.
۴. ترتیبی داده شود که برگزاری درس سمینار تحقیق‌تدبیری جهت انضباط بخشیدن به موضوعی تلقی شود که قبلاً در مورد آن مطالعه و تأمل گردیده است نه نقطه آغاز جست‌وجو برای تعیین موضوع پایان‌نامه تحصیلی.

ب. پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی

۱. می‌توان نوع شغل و وظایف حرفه‌ای تولیدکنندگان مقالات را مورد بررسی قرار داد تا از این طریق تأثیر احتمالی نوع فعالیت‌ها بر رویکرد آنان به گرایش موضوعی در مقالات مشخص گردد.

۲. از طریق پیمایش می‌توان بررسی کرد که فارغ‌التحصیلان یا کسانی که در مقاطع تحصیلات تکمیلی در شرف فراغت از تحصیل هستند تحت تأثیر چه انگیزه‌هایی موضوع پایان‌نامه خود را انتخاب کرده‌اند.

۳. از طریق مطالعه‌ای جامعه‌شناختی، می‌توان عوامل اجتماعی اثرگذار بر انتخاب موضوع در هر دو نوع تولید-پایان‌نامه و مقاله-را مورد بررسی قرار داد.

۴. مشابه تحقیق حاضر را می‌توان برای مقایسه همسویی موضوعی میان کتاب‌ها و مقالات، یا کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها نیز به اجرا درآورد.

مآخذ

اکرمی، روح‌انگیز (۱۳۷۱). "ارزیابی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری از نظر کاربرد روش‌های تحقیق در آنها در سال ۱۳۵۵-۱۳۷۰ در سه دانشگاه تهران، شیراز، و علوم پزشکی ایران". پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران. حُرّی، عباس (۱۳۶۶). "کتاب و عالم سوم پوپر". نشریه علوم تربیتی: ویژه‌کتابداری. سال ۱۰، شماره ۳-۴.

حُرّی، عباس (۱۳۷۸). "بررسی گرایش موضوعی آثار علمی و پژوهشی رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران از آغاز تا پایان سال ۱۳۷۷" در فهرست‌های رایانه‌ای؛ کاربرد و توسعه، مجموعه مقالات همایش کاربرد و توسعه فهرست‌های رایانه‌ای در کتابخانه‌های ایران (مشهد، دانشگاه فردوسی: ۲۷-۲۸ آبان). به کوشش رحمت‌اله فتاحی. تهران: دانشگاه فردوسی مشهد و مرکز اطلاع‌رسانی و خدمات علمی جهاد، ص ۵-۲۵.

صدیق بهزادی، ماندانا (۱۳۷۹). چکیده پایان‌نامه‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی. تهران: کتابخانه ملی و مرکز اطلاع‌رسانی و خدمات علمی جهاد سازندگی.

کیانمهر، شیبا (۱۳۷۶). "بررسی روند موضوعی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی

دانشگاه‌های مستقر در تهران طی سال‌های ۱۳۶۶ لغایت ۱۳۷۵". پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی. دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران.

ملیح، سعید (۱۳۷۶). "تحلیل محتوای مقالات کتابداری و اطلاع‌رسانی در نشریات ادواری فارسی منتشر شده در سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۷۴". پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی. دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران.

نصفت، مرتضی (۱۳۵۵). اصول و روش‌های آمار. تهران: دانشگاه تهران.

نیازی، سیمین (۱۳۷۸). "نمایه مقاله‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی. تهران: نشر کتابدار.

Cano, V. (1999). "Bibliometric overview of library and information science research in Spain". *Journal of the American Society for Information Science*. 50(8), pp.675-680.

Huanwen, C. (1996). "A bibliometric study of library and information research in China". *Asian Libraries*. 5(2). pp. 30-45.

Jarvelin, K & Vakkari, P. (1990). "Content analysis of research articles in library and information science" *Library & Information Science Research*. 12(4). pp.395-422.

Kajberg, L. (1996). "A content analysis of library & information science serial literature published in Denmark, 1957-1986". *Library and Information science Research*. 18(1), pp.25-52.

Kumar, S. (1995). "Content analysis of journal literature in library and information science from June 1994- June 1995", Master's Research. Kent state University.

Popper, K. (1979). *Objective Knowledge*. Oxford: Clarendon.

Yontar, A. & Yalvae, M. (2000). "Problems of library and information science research in Turkey: a content analysis of journal articles, 1952-1994." *IFLA Journal*. 26(1). pp. 39-51.